

Сонько С.П., Голубкіна О.М. Використання об'єктів природно-заповідного фонду у екологічному туризмі: протиріччя та можливості. Тези. Перспективи розвитку туристичної індустрії в Україні: регіональні аспекти. Збірник тез за матеріалами II Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції, 28 березня 2014 року Умань, «Візаві», 2014. – 314 с. – С.128-134.

Сонько С.П., Голубкіна О.М.***

ВИКОРИСТАННЯ ОБ'ЄКТІВ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ У ЕКОЛОГІЧНОМУ ТУРИЗМІ: ПРОТИРІЧЧЯ ТА МОЖЛИВОСТІ

Природних, недоторканих ландшафтів на нашій планеті майже не залишилось. За різними оцінками їхня площа коливається в межах від 10 до 30% від усієї поверхні. В той же час для забезпечення гомеостатичної здатності природних екосистем необхідно, щоб людина звільнила близько 60% поверхні планети, яка нею освоєна. І не просто звільнила, а припинила будь-яку активну господарську діяльність («нічого не чіпала своїми руками»). Саме тоді можливе відновлення гармонії у взаємовідносинах з природними екосистемами (Горшков, 1997). Отже, сучасне ставлення до можливості використання об'єктів природно-заповідного фонду у господарській діяльності людини взагалі і у екологічному туризмі зокрема будується саме на принципах обмеження. Одним з напрямків «обмеження» природокористування є заповідання територій, яке дозволяє його або обмежити, або зробити ощадливим. Враховуючи ж, що в Україні понад 70% площі природно-заповідного фонду задекларована на папері, але не виведена «у натуру» через брак коштів, екологічний туризм на комерційній основі може розглядатись як шлях до вирішення проблеми. Єдиним дискусійним моментом саме методологічного порядку є використання об'єктів ПЗФ у екологічному туризмі з ризиком для погіршення стану довкілля, що, власне і обумовлює актуальність даної статті.

З усього різноманіття сучасних проблем однією з найскладніших є проблема наростання суперечностей між природними процесами та процесами соціально-економічного розвитку і використання природних ресурсів. Розвиток промислового й аграрного виробництва, використання значної кількості природних ресурсів, урбанізація та інші складні антропогенні процеси стали чинниками, які суттєво впливають на цілісність природних екосистем і структурно-функціональну організацію ландшафтів, зумовлюють глибокі зміни у біогеоценотичному покриві, руйнування біологічного і ландшафтного різноманіття, знижують ступінь біотичної модифікації ландшафтів. За сучасних моделей споживання і виробництва природні ресурси продовжують використовувати швидше, ніж вони можуть відновлюватися. Недотримання у процесі виробничо-господарської діяльності законів, правил і принципів природокористування призвело до порушення стійкості ландшафтних систем, виникнення негативних екологічних ефектів (забруднення навколишнього середовища, зникнення видів рослин і тварин, ерозія ґрунтів, обміління рік, паводки та ін.), погіршення умов середовища життєдіяльності людей. Потенційні можливості природних екосистем протидіяти цим процесам перебувають на грані вичерпання.

Відтак, метою цієї статті є – довести, що екологічний туризм не є різновидом господарської діяльності у звичному її розумінні, а саме природно-толерантним видом природокористування, який здатний забезпечити стійкість природних екосистем, зокрема з позицій збереження їх біорізноманіття.

Значна частина учених, що стоять на антропоцентристських позиціях, вважають, що людина є частиною природи, а отже, і невід'ємним елементом біорізноманіття. З точки зору теорії біотичної регуляції (Горшков, 1997) визначення біорізноманіття обмежується природним різноманіттям і мінливістю, виключаючи біотичні структури й екосистеми, які є

¹ *Сонько Сергій Петрович – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри екології та безпеки життєдіяльності Уманського національного університету садівництва.

**Голубкіна Ольга Марксівна – викладач кафедри екології та безпеки життєдіяльності Уманського національного університету садівництва.

результатом діяльності людини. Однак дуже важко оцінювати «природність» екосистеми таким чином, оскільки антропогенний вплив є дуже проникливим і різноманітним. Якщо вважати людину частиною природи, то культурне різноманіття людських популяцій і шляхи використання цими популяціями природного середовища й інших біологічних видів на Землі (або інші форми взаємодії з ними) також є компонентом біорізноманіття. Інші вчені знаходять компроміс між повним включенням і виключенням діяльності людини до поняття біорізноманіття. Ці біологи не вважають усі аспекти діяльності та культури людини частиною біорізноманіття, однак вони визнають, що екологічне та еволюційне різноманіття культивованих видів, а також видовий склад і екологія сільськогосподарських екосистем, входять до поняття біорізноманіття.

Розглянемо сучасну галузеву структуру господарства з позицій екологічної толерантності. Виключаючи початково екологічно не толерантні галузі, на зразок металургії, хімічної промисловості теплової енергетики, зупинимось на тих, які включаються у екологічно толерантну групу. Найбільш яскравими серед них є сільське і лісове господарство, у яких природокористування організоване переважно на природних принципах. Але саме сільське господарство оцінюється сьогодні як найбільш небезпечна галузь, яка поступово і непомітно знищує природне біорізноманіття (Данілов-Даніельян, Лосєв, 2003), зокрема через монокультуру, енергетичні субсидії та докорінну зміну природного ландшафту. Тобто, використовуючи природні механізми, людина привласнює та докорінно перетворює біомасу, яка у природних екосистемах підтримує баланс речовини і енергії. З суто економічних міркувань у сільському господарстві є предмет праці (земля), є «сировина» (насіннєвий матеріал,) та готова продукція (врожаї, приваги, надрі).

Туризм, на відміну від більшості галузей, є галуззю сфери послуг і не має яскравого предмету праці, сировини та готової продукції. Єдине, що поєднує туризм з сільським та лісовим господарством – це використання у якості головного рушійного механізму біо-ландшафтного потенціалу. Але навіть в його використанні є докорінні відмінності, зокрема, зелений (екологічний) турист «нічого не чіпає своїми руками», забираючи «із природи» з собою лише враження і фотографії.

Проте, найголовніша відмінність, яка дозволяє стверджувати, що екологічний туризм є екологічно-толерантною галуззю, полягає у його можливості (або неможливості) забезпечувати природне біорізноманіття. За сучасними уявленнями головними умовами, що забезпечують природне біорізноманіття є:

- загальна температура середовища, зокрема, видовий склад теплих тропічних екосистем є багатішим, ніж екосистем полярних широт із низькими температурами повітря. При цьому стан зовнішнього середовища сприяє росту і розмноженню первинних продуцентів (наприклад, водоростей, коралів і наземної флори), то, вони, в свою чергу, можуть підтримувати велику кількість вторинних консументів, таких як невеликі травоядні, які також підтримують більш численну і різноманітну фауну хижаків. І навпаки, розвиток первинних продуцентів у низькотемпературних екосистемах стримується через сезонні зміни у рівні сонячного освітлення та температури. Як наслідок, ці екосистеми можуть підтримувати менш різноманітну біоту вторинних консументів і хижаків.

- висота над рівнем моря, так само, як і глибина морів та океанів забезпечують різноманіття видів та екосистем. Зокрема, в океанах, ближче до дна, багатство видів може збільшуватись, що пов'язано зі збільшенням гетерогенності екосистеми (морське дно містить тверді поверхні з різними характеристиками, в яких організми можуть плавати, пересуватись або занурюватись, порівняно з більш структуровано однорідною водною товщею відкритого океану).

- наявність ендемічних видів, тобто тих, розповсюдження яких природно стримується обмеженим ареалом.

В свою чергу зменшення біорізноманіття обумовлюється діяльністю людини:

1. Знищення природних середовищ існування тварин і місць зростання рослин, яке відбувається внаслідок розорювання земель, вирубування лісів, осушення або обводнення територій, промислового, транспортного, житлового та дачного будівництва. Спостерігається

катастрофічне зменшення площі територій водно-болотних угідь, степових екосистем, природних лісових екосистем, які є основою для збереження біорізноманіття.

2. Фрагментація біотопів, ландшафтів, екосистем, яка відбувається при будівництві мережі транспортних комунікацій (доріг, автострад), трубопроводів, водосховищ і пов'язаних з ними іригаційних споруд (дамб, гребель, насосних станцій).

3. Деградація природних середовищ існування, яка відбувається, в основному, внаслідок забруднення довкілля. Зокрема водні об'єкти забруднені біогенними елементами та важкими металами. Внаслідок Чорнобильської катастрофи забруднено радіонуклідами близько 4 млн. га лісів.

4. Експлуатація видів.

6. Розповсюдження хвороб, шкідників і паразитів.

7. Низький рівень природоохоронної кваліфікації та екологічної свідомості населення.

У 2000 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 рр.» Програмою передбачено формування єдиної територіальної системи природних ландшафтів у вигляді природних ядер, екологічних коридорів і буферних зон. Національна екологічна мережа має включати елементи Всеєвропейської екомережі та сприяти збалансованому і невиснажливому використанню біоресурсів. У процесі виконання програми площу ПЗФ планується довести до 10,4% площі України. Варто зазначити, що практичне створення екомережі ускладнюється, головним чином, внаслідок процесів приватизації земель.

Першочерговими завданнями є:

- забезпечення фінансування та виконання програм збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, зокрема «Загальнодержавної програми формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки»;
- підвищення площі природно-заповідного фонду до середньоєвропейських показників;
- завершення створення земельних проектів для існуючих об'єктів природно-заповідного фонду;
- забезпечення ефективного функціонування екологічної мережі;
- удосконалення системи моніторингу біологічного та ландшафтного різноманіття;
- підвищення рівня обізнаності населення з питань збереження біорізноманіття та формування екомережі;
- підтримка розвитку екологічного туризму.

Збереження біо-ландшафтного різноманіття є обов'язковою умовою сталого (збалансованого) розвитку. Географічне положення України, різноманіття фізико-географічних умов сприяли формуванню багатого рослинного і тваринного світу, що налічує понад 70 тис. видів, з них флора – понад 25 тис. і фауна – понад 45 тис. видів. В Україні також поширено понад 3,5 тис. асоціацій рослинних угруповань. Нині Україна, займаючи менше 6% території Європи, володіє не менш ніж 35% її біорізноманіття і за цим показником випереджає майже всі європейські країни, лише незначною мірою поступаючись європейському еталону багатства різноманіття – Франції. Разом з тим, площа заповідних земель у 2,5 рази менша від середньоєвропейської.

Спробуємо довести, що сучасний екологічний туризм не є ворожим природі і може забезпечити виконання наведених вище умов щодо підтримки біорізноманіття:

- по-перше, це природно сформований напрям туризму під впливом ідей зеленого руху і розвитку екологічного світогляду. Фірми, що займаються екологічним туризмом найчастіше організовуються фахівцями-екологами, відданими своїй ідеї збереження навколишнього природного середовища.

- по-друге, екологічний туризм є «м'яким» туризмом, тобто не спрямований на жорстку максимізацію прибутку за рахунок жорсткого ставлення до довкілля. Для екологічного туризму характерними рисами є: турбота про культурне благополуччя туристських регіонів, ощадне використанні і відтворенні їх ресурсів, мінімізації шкоди навколишньому середовищу;

- по-третє, в екологічному турі, як ні в якому іншому турі, людина вже не є володарем природи, а лише маленькою і необхідною її частиною.

Отже, саме орієнтацією на екологічну складову можна пояснити підвищену увагу в останні роки до відвідування місць з незмінним або мало зміненим природним середовищем. Численні опитування туристів свідчать, що серед провідних мотивів туристських подорожей на перший план все більше виступає прагнення людей до спілкування з природою. Звідси походження близьких за змістом понять «м'який туризм» (soft tourism, або розширений варіант nature tourism with a soft touch – дослівно: природний туризм з м'яким дотиком до природи), «зелений туризм» тощо.

Екологічний туризм з його величезними рекреаційними і пізнавальними можливостями покликаний сформувати суспільну свідомість щодо охорони та раціонального використання природних багатств, донести до людей, нагальність і важливість питань захисту навколишнього середовища. У багатьох країнах екологічний туризм стає супутником і невід'ємною частиною всіх видів туризму, інтегрує їх у загальний процес. Він дозволяє пом'якшити удари, що завдає природі бездумне ставлення до неї людини, зберігає кутки незайманої природи і сприяє примноженню природних цінностей не тільки за допомогою екологічної просвіти, але і за рахунок коштів, що спрямовуються з прибутків від екологічного туризму на вирішення цих завдань.

Розвиток екотуризму в ринкових умовах можливий в першу чергу на основі економічних механізмів, а аж ніяк не адміністративних. З урахуванням вище наведеного цілком очевидно, що саме екотуристи і туристична індустрія (турбізнес) розвивають екотуризм, як напрямок туристичної діяльності. Ґрунтуючись на даному положенні, легко пояснити географію і спрямованість основних міжнародних екотуристських потоків з індустріально розвинених країн (США, Німеччина, Японія, Великобританія) у країни що розвиваються (Непал, Індія, Пакистан, Кенія, Танзанія та ін.). Звідси також зрозуміло, чому екотуризм слабо розвинутий в Україні як напрямок внутрішнього туризму – у нас ще не сформувався попит на даний напрямок туризму, дуже мало свідомих екотуристів, що готові витратити кошти, час і сили на спілкування з природою та її захист. Наслідком цього є слабкий розвиток туристської пропозиції, у результаті чого нечисленні види внутрішнього екотуризму часто відносять до активного, паркового, пригодницького, екстремального та навіть соціального туризму, тобто такого, що необхідно підтримувати з державних засобів.

Таким чином, в умовах України розвиток екологічного туризму на комерційній основі дозволить створювати державні та регіональні фонди «Дикої природи», які в подальшому сприятимуть розвитку екологічної мережі. Успіх такої стратегії повинна забезпечити низка спеціально розроблених відповідних законодавчих актів, зокрема при проведенні майбутньої адміністративно-територіальної реформи.